Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Президент соңгулдаларынга уткуштур

БАДЫЛААШКЫНГА ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИИЛИНДЕР

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей парлалга конференциязын дүүн эрттирген. Республика солуннарының, Тыва Республиканың күрүнеңи телевиденне болган радио дамчыдылга кампаниязының журналистери анаа киришкен.

Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. А. Бичелдей** бо парлалга конференциязын Тыва Республиканың бирги Президентизиниң соңгулдаларынга хамаарыштыр эрттирип турарын дыңнаткан. Президент соңгулдаларын эрттирип турар үеэи нарын, берге-даа болза, ону чорудары чүгүл болу берген. Ынчангаш он-ханы уткалыг, бедик дешелге эки эрттирер ужурлуг бис. Тыва Республиканың келир үеде хөгжүп сайзыраарынче, ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын камгалаарынче бо соңгулда угланганы-биле ханы уткалыг, кол болуп турар деп санап турар бис. Орта Президент улуг рольду ойнаар, анаа идегээр, оон негелдеги салыр апаар бис. Амгы үеде удуртукчулар-даа, чон-даа тодаргай чүүү кылырын эки билбес, ээ-харыысалгазы куду болуп турар. Мындыг байдалда күрүне эргечагыргазын быжыглаары, сайзырааргайжыдары чугула айтырыг болу берген. Күрүне эрге-чагыргазының удуртулгазы үстүнден адаанга, адаандан үстүнге чедир быжыг харылзаалыг болурун боттандырар ужурлуг бис. Удуртукчуларнын-даа, чоннуң-даа харыысалгазын бедидери чугула болуп турар.

Март 15-те болур Тывага бир дугаар Президент соңгуур соңгулдаларның ужурдузазы улуг. Ону барымдааларааш, анаа Тыванын бүтүү соңгукчуларын эн-не идепкейлиг киржиринче чалап, республиканың келир үеэи дээш бадылаашкынын бээринче кыйгырып тур мен деп, Каадыр-оол Алексеевич парлалга конференциязының эгезинде чугаазынга демдеглээн.

Оон соонда журналистерниң айтырыгларынга К. А. Бичелдей харыылаан.

Д. Е. Онлар (телевидение): Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларынга хамаарыштыр соңгукчуларнын бодалы кандыгыл, соңгулдаларга белеткел ажылдары кайы хире чоруп турарыл, Каадыр-оол Алексеевич?

Харыы: Тыванын ажылчы чоннуңун хөй нуруузу Президент соңгуп алырын деткип, чүүлдүгүүнүп турар. Ол болза республиканың ботдогуннаашкынын камгалап, быжыглаар дээрзин билирлер. Ийи-чаңгыс кижилер орта удурланып турар. Президентини бир дугаар соңгулдада соңгуп аптар боор бис деп идегеп турар мен. Соңгулда участоктары соңгулдалар эрттиреринге белен. Баштайгы үеде акшакөпеек талазы-биле бергедер турган, ол ам шиитпирлеттинген.

В. С. Салчак («Деткимче»): Чамдык соңгукчулар Президент соңгулдазынга таарынмайн, анаа киришпес бис дээр хөөнүн илередип турар-дыр, ону канчаар үнелеп көрүп турар силер?

Харыы: Чамдык кижилер бо соңгулданын ужур-дузазын эки билип албааны-биле ындыг бодалын чугаалап турар, Президент соңгуп алгаш, Россиядан ангыланыр дивейн турар бис. Тыва Республиканың ботдогуннаашкынын быжыглаар, камгалаар сорулганы салгаш, ону эрттирип турар бис. Чамдык улус республикадан көжүп чоруур дээн деп сураа дыңналып турар, ол дээрге оларның хуу херээ-дир, ону Президент соңгулдалары-биле холбап болбас.

Л. А. Жиц («Тувинская правда»): Соңгукчуларның 50 хуузундан эвээжи бадылаашкынга киржир болза, соңгулданы катап эрттирер бе?

Харыы: Тыванын соңгукчулары идепкейлиг хамааты хүлээлгезин эки билир улусла болгай. Ам болур соңгулдаларга база-ла эн-не идепкейлиг киржиринге бүзүреп, идегеп турар бис. Бир эвес соңгукчуларның 50 хуузундан эвээжи бадылаашкынга киржир болза, соңгулдаларны катап эрттиреп эгээр.

В. С. Салчак («Деткимче»): Президент соңгуткан соонда Тыва Республиканың Дээди Совединин сессиязын чыылдыгар бе?

Харыы: Соңгулда эрткен соонда, 20 хонук болганда, сессияны чыылдырар. Ол сессиланы эрттиреринге белеткел ажылдарын чорудуп, эске республикаларның дуржулгазын өөренип көрүп турар бис.

Д. Е. Онлар (телевидение): Соңгулдаларга белеткел ажылдарын массалыг информацияның чепсектери кайы хире чырылып турарыл?

Харыы: Соңгулдаларга белеткел ажылдарын солуннарда, телевиденнеде, радиода багай эвес чырыдып турар деп санап турар бис. Президентиге кандидаттың кайызын-даа деңге бижип, дамчыдып турар. Оларда тандыг-даа хомудал чок.

Парлалга конференциязы доозулган соонда, журналистерге чедишкиннерин К. А. Бичелдей кыскаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Россия Федерациязының чазааңда

Хереглел барааннарының чамдык хевирлеринге өртектер доктаадырының чурумун өскертириниң дугайында.

1992 чылдың март 7, № 141 доктаал, Москва хоорай.

Рынок харылзааларын улам ынай хөгжүдер болгаш хереглел рыногун долдурар сорулга-биле Россия Федерациязының чазааның **доктаздыры болза:**

1. Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг округтарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның күүсекчи эрге-чагыргазының органнарынга Россия Федерациязының чазааның 1991 чылдың декабрь 19-тагы дугаары 55 (капсырылга 2) доктаалы-биле хлебке, сүтке, кефирге, үзүү чок аржыга, чигирге, дуска, үнүш үзүнге, шүдүнзеге тургускан өртектер озулдезинин кызыгаарлаан коэффициентилерин күш чок болдурар эргени бээр.

2. Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг округтарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның күүсекчи эрге-чагырга органнарынга продукцияның аыттынган хевирлеринге өртетерни хостуг болдурганының түннелинде чер-чер бижеттеринден хосталган акша-хөренгини чоннуң социал камгалалының девискэр фондуларын долдурарыче киирерин, оларны чүүттакчы чоннуң эн-не яды социал кеззэнге деткиче көргүзеринге дорт ажыглаарын, а ол ышкаш хлебниң кол-кол хевирлеринге хамаарыштыр хлеб быжырар бүдүрүлгелерге дотацияны бээрин чогуур бюджетерге баш удур көөрүн сүмелээр.

Б. ЕЛЬЦИН.

ЧАҢГЫС ААЙ БОДАЛДЫГЛАРГА

Тыва Республиканың Президентизин соңгуурунга чедир каш-ла хонук арткан. Бот-логуннаан Тыва Республиканың эн баштайгы Президентизинге кандидаттар ТР-ның Министерлер Төвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак болгаш республиканың сазыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чиигине директору Т. Б. Санчы оларның республиканың чер-ле болганында соңгукчулар-биле ужуражыышкынары сөөлзүреп келген. Соңгукчулар кандидаттар-биле ужуражкаш, боттарының санал-оналдарын илередип, оларның соңгулда мурнунуң программаларын сайгарып, кым дээш бадылаарын тодарадып турарлар.

Бистиң солуннуң редакциязынга Тыва Республиканың «Мемориал» эки тура шиитилелиниң баштаар черинин даргазы Монгуш Букулдурешович Достак-оол келгеш, интервьюю бергеи.

— Тыва Республиканың Президентизинин дугайында Хоойлуда айытканы-биле алырга, ол дээрге республиканың эн дээди албан-дужаалдыг кижизи болгаш күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы болур-дур. ол дугайында силериң бодалынар чүл?

— Президент дээрге Тыва Республиканың бот-логуннаашкынының, оон чурттакчыларының хостуг эргешөлээзинин, а кол-ла үүл — оон хоойлу-дүрүмнериниң быжыг камгалакчызы болуру-биле онза эрге-хүлээлгелигдир — деп, ол харыылаан. — Ынчангаш бистиң республиканың моон соңгаар ханчаар хөгжүүрү, оон чурттакчыларының амыр-тайбын, тодуг-догаа амыдыралчуртталгазы оон улуу-биле хамааржыр деп бодаар мен. А ону чедип алырда, улуг дуржулгалыг, четчир эртем-билиглиг кижини Президент кылдыр соңгууру билдингир. Чогум-на ындыг кандизат амгы үеде Тыва Республиканың Министрлер Төвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак боор-ган.

Эш Ш. Д. Ооржак болза, ёзулуг-ла чон аразынан депшип үнген, улуг дуржулгалыг специалист боор ажылдап турган, удуртукчу болу берген болгай. Оон мергежили экономист, а республикада байдалды эки билир. Ол чүгле бүгү республиканың эвес, харын район, совхоз бүрүзүнүң ажыл-хөрээнин байдалын билип турар ээр болза, частыг эвес боор. Ол өртектерниң хосталганы, амгы берге үеде, чон дээш эвээш эвес ажылды херек кырында кылган болгаш соңгукчулар-биле ужуражылгаларынга бир эвес Президентиге соңгулуптар болза, оон-даа хөйну кылыры аазал турар. Чон аңаа бүзүреэр-даа.

Шериг-оол Дизижикович бистиң «Мемориал» шиитилелин эгезинден тура деткип, тургустурган айтырыгларны шиитпирлээринге дузалан келгенин онзалап айтыр ужурлуг. Чижээ, 30 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде массалыг репрессиялардан амы-тынын оскунуп когааннарга тураскаал турганының айтырыын шиитпирлээринге ол улуг деткимчеин көргүскен болгай.

Ынчангаш Тыва Республиканың «Мемориал» эки тура шиитилелиниң кежигүннерин болгаш оларны-биле сагыш-сеткил каттыштырыкчыларын соңгулда хүнү — мартның 15-те эш Ш. Д. Ооржактың кандидатураазы дээш бадылааш, ону ТР-ның Президентизинге соңгуурунче кыйгырып турар бис.

Интервьюну Топча МОНГУШ алган.

Лекция суртаалының чаа хевири

СОЛУН-ДАА, АЖЫКТЫГ-ДАА

Шаанда «таптаашкын» үеэинде бир суурга лекция болур дээн болза, клубка каш-ла кижи чыглыр. Чалаткан лектор кандыг-бир темага лекциязын төнмес-батпазы-биле чугаалааш, турун бээр. Ону улус дөмейле дыңнаар. Лектор чеже кижиге лекция номчаанын демдеглеткеш, чаныптар, олла. Ажыл ынчаар доостур турган. Чамдык лекциялارга улустуң ийи-чаңгызы удуп оргулаары чажыт эвес болгай. Чүрт рынокче шилчин турар амгы үеде улус лекция дээрге шуут-ла чыылбас апарган. Олар амыдыралдың нарын, бергезиндеи чүве ийикпе, бажыңнарынга телевизор кайгап оргулаар. Хүрал-суглаа-даа болур дизе, кижилерни клубка чыыр адыры база берге айтырыг болу берген. Ында-хаая концерт, шии болур дей бээрге, база-ла улус шоолуг чыылбас. Чүге дизе билеттер өртээ өй-хемчээл чогу-биле өскен.

Үс чеже-даа берге болза, ажылды чорудар, чонга суртаал ажылын калбартыр апаар. Ылаңгыя лекция пропагандазының чаа хевирин тывар талазы-биле республиканың «Билиг» шиитилел организациязының баштаар черинин даргазының сөлакчызы, Тыва Республиканың улус депутаты Кара-Сал Дамбаланович Будук-оол лекторлар бөлүүн үениң байдалы-биле тургускан. Чоннуң лекцияга соңуургалын бедидер, кижилериниң клубка чыглырын арбыдадыр дээш чүү кылза экил? Маңаа чижек кылдыр Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунга болган дыштанылга хүнүнүң лекциязын чугаалап болур.

Ол хүн Кур-Чер көдээ Культура бажыңынга суурнуң чурттакчылары олуттарга сыңыштайн тургулаан. «Билиг» шиитилел организациязы-биле «Тиилелге» совхозтуң дирекциязы, көдээ Совет аразында керээ өзугаар тыва улустуң эртебурунгу төөгүзүн, культуразын, уран чүүлүн, өзулалдарын, чанчылдарын, йөрээлдерин катап тургузар, диргизер болгаш сарыг-шажын өөрединиң дугайында өөредиглиг семинарны чоннуң калбак киржилгези-биле ажык чугаа хевиринге эрттирген. Ол хүн делегейниң хөрээженнер хүнү турза-даа, Тыва Республиканың Дээди Совединиң хүлээп алган хоойлуларын, ылаңгыя чер, дыл, арат ажыл-агыйының, социал айтырыглар, камгалал, Шагаа, президент соңгулдазының болгаш рынок үеэинде канчаар ажылдаар, чурттаар дугайында тайылбыр-лекцияны «Билиг» шиитилел организациязының баштаар черинин даргазының оралакчызы, хоочун лектор Будук-оол Кара-Сал кылгаш, совхозтуң хөрээженнеринге байыр чедирип, бүгү талалыг чедиишкиннерин күзээн.

Оон соон дарый моолтыва найырал, ёзулалдар, чанчылдар, национал идик-хеп, ажы-чаа, уран чүүл, хөрээжен чоннуң эргедериниң дугайында солун чугааны Моолдуң Цэнгэл сумузу чурттуг, национал идик-хеп быжар, даараар талазы-биле улуг мастер, шүлүкчү, моол, казах, тыва ырларның күүседикчизи Зодч Дайнаа кылгаш ырлап, шүлүктеп турда, барык ийи шак үе эрткен. Чон ол хире соңуургаан. — Рынок үеэинде чурум үревейн, арага-даарыга хандыкшыывайн, чаңгыс дем-ниг, тура-соруктуг ажылдаарын тыва хөрээженнерге күзеп тур мен — деп, алды уругнуң иези моол хөрээженниң чагыы сургаалдыг болган.

Дараазында сцена кырынга бурганнар дүрзүлери, янзы-бүрү судурлар, хүрээ херекселдери стол кырынга салдынган. Сарыг-шажын болгаш чүдүлге дугайында солун болгаш ажыктыг лекцияны «Алдан-Маадыр» чурт-шинчилел музейниң эртем ажылдакчызы, боттывынгыр композитор Мерген-оол Нурзат амыдыралчы чижектер-биле бадыткап тургаш кылырга, айтырыглар хөй болган.

Чыылганнарның улуг соңуургалын тыва улустуң шаандакы ырларының дугайында тайылбыр чугааны кылгаш, ыры болгаш танцының «Саян» ансамблиниң артистери, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктиг база ооц өөнүң ишти моол кыс Янсанжавын Нянсүрэн «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Кадарарда хоюм чараш» болгаш өскеда ырларны бадырыптарга, эалга үзүктел чок адыр-часкаашкыннары динмирип тургулаан. Олар дүрген чугааларны, хомуска аялгаларны база күүсеткеннер.

Лекция суртаалының чаа хевириниң төнчүзүнде айтырыг-харыы кежээзи эгелээр. Шупту киржикчилериниң бот-идепкейи-биле консультациялар, сүмелер болган соонда, тыва национал идик-хепти быжарының, даараарының, кедер чурумунуң дугайында ажык чугаа кылыр. Лекцияның чаа хевириниң солун-даа, ажыктыг-даа талаларын чугаалап, быжыр-лекцияны «Билиг» шиитилел организациязының баштаар черинин даргазының оралакчызы, хоочун лектор Будук-оол Кара-Сал кылгаш, совхозтуң хөрээженнеринге байыр чедирип, бүгү талалыг чедиишкиннерин күзээн.

Оон соон дарый моолтыва найырал, ёзулалдар, чанчылдар, национал идик-хеп, ажы-чаа, уран чүүл, хөрээжен чоннуң эргедериниң дугайында солун чугааны Моолдуң Цэнгэл сумузу чурттуг, национал идик-хеп быжар, даараар талазы-биле улуг мастер, шүлүкчү, моол, казах, тыва ырларның күүседикчизи Зодч Дайнаа кылгаш ырлап, шүлүктеп турда, барык ийи шак үе эрткен. Чон ол хире соңуургаан. — Рынок үеэинде чурум үревейн, арага-даарыга хандыкшыывайн, чаңгыс дем-ниг, тура-соруктуг ажылдаарын тыва хөрээженнерге күзеп тур мен — деп, алды уругнуң иези моол хөрээженниң чагыы сургаалдыг болган.

Дараазында сцена кырынга бурганнар дүрзүлери, янзы-бүрү судурлар, хүрээ херекселдери стол кырынга салдынган. Сарыг-шажын болгаш чүдүлге дугайында солун болгаш ажыктыг лекцияны «Алдан-Маадыр» чурт-шинчилел музейниң эртем ажылдакчызы, боттывынгыр композитор Мерген-оол Нурзат амыдыралчы чижектер-биле бадыткап тургаш кылырга, айтырыглар хөй болган.

Чыылганнарның улуг соңуургалын тыва улустуң шаандакы ырларының дугайында тайылбыр чугааны кылгаш, ыры болгаш танцының «Саян» ансамблиниң артистери, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктиг база ооц өөнүң ишти моол кыс Янсанжавын Нянсүрэн «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Кадарарда хоюм чараш» болгаш өскеда ырларны бадырыптарга, эалга үзүктел чок адыр-часкаашкыннары динмирип тургулаан. Олар дүрген чугааларны, хомуска аялгаларны база күүсеткеннер.

Лекция суртаалының чаа хевириниң төнчүзүнде айтырыг-харыы кежээзи эгелээр. Шупту киржикчилериниң бот-идепкейи-биле консультациялар, сүмелер болган соонда, тыва национал идик-хепти быжарының, даараарының, кедер чурумунуң дугайында ажык чугаа кылыр. Лекцияның чаа хевириниң солун-даа, ажыктыг-даа талаларын чугаалап, өөруп четтиргенин илередип, лекторларның база катап аалдап келирин Кур-Чер көдээ Совединиң даргазы Мартый-оол Билчин, совхозта профэвилел комитединиң даргазы Амыр-оол Монгуш болгаш кежээниң киржикчилери илереткеннер.

Республиканың «Билиг» шиитилел организациязының лекция пропагандазының чаа хевири болур тускай бөлүк Сесерлиг, Ээрбек, Кара-Хаак суурларга чоок-ку хүннерде аалдап баар болгаш Чөөн-Хемчик, Сут-Хөл районнарга чедирип планнап турар. Бо солун лекция өртектиг, Лекцияны ынчаар чорударга чонга ажыктыг, өөредиглиг, чыылган кижилерниң соңуургалы улуг болур чорду.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 48 (14772) 1992 чылдың март 11, среда

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

«Россия Федерациязының федералдыг күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның эрге-чагырга органнарының аразынга эргелел-башкарылга чүүлдерин база бүрүн эргелерин аңгылаарының дугайында дугуржулга төлевилелиниң дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок XIY сессиязынга Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. БИЧЕЛДЕЙНИҢ илеткели

Хүндүлүг улус депутаттары болгаш сессияның аалчылары!

Бөгүн Дээди Советтиң сессиязында чугаалажып турар Россия Федерациязының Федералдыг күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областың болгаш автономнуг округтарның эргелел-башкарылга чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерин аңгылаарының дугайында дугуржулга төлевилелиниң дугайында айтырыг болза, федерацияның болгаш бистиң республиканың-даа политиктиг амыдыралының эн-не нарын, берге болгаш чугула айтырыгларының бирээзи боор-ган. Дыка хөй чүүлдер — Россияның күрүне тургузуу кандыг болуру, Тыва Республиканың күрүне байдалы кандыг болуру, Россия Федерациязынга боттоттарының аразынга федералдыг харылзааларның кандыг болуру — Тыва Республиканың Дээди Совединиге биске киирген дугуржулганың утказының болгаш хевириниң-даа талазы-биле бөгүн чогум кандыг шиитпирни хүлээп алырындан хамааржыр апаар.

Улус депутаттарынга ол документиниң белеткелиниң чоруп турарының: ол Дугуржулганың кандыг үндезинге көстүп келгениниң дугайында дараазында баштайгы медээлерни дыңнадыксан тур мен.

РСФСР-ниң улус депутаттарының III съездизи федералдыг керээниң кол-кол негелделерин ажылдап кылыр талазы-биле комиссияны тургузар дугайында доктаалды хүлээп алган болгаш Федералдыг керээниң кол-кол принциптерин, хевирин, утказын болгаш ону хүлээп алырының аңаа ат салырының чурумун тодаткаш, Федеративтиг керээниң бүгү субъектилеринге чугаалажып көөрү-биле киирерин аңаа дагзын саналдаан турган. Ынчалзадаа 1991 чылдың июльга чедир Федеративтиг керээни белеткээриниң идепкейлиг ажылы соксаан — ону 1991 чылдың августа бурунгу-биле буурап дүшкен Эвилел керээзин ажылдап кылыры-биле солаан турган.

Россия Федерациязының съездизи Россия Федерациязының чаа Конституциязының төлевилелиниң ажылын колдуунда үүлдүг деп көргөн. Ооц соон дарый Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазының Россия Федерациязынга Федеративтиг харылзаалары башкарар талазы-биле комиссияны О. Г. Румянцевке баштаткаш тургузар дугайында каттышкан шиитпирин хүлээп алган турган. Чогум-на ол комиссияның кабинеттеринге 20 республикаларның 9 төлөлекчилериниң болгаш 60 ажыг крайларның, областарның болгаш Россияның өскедаа тургузугларының 19 төлөлекчилериниң киржилгези-биле бо Дугуржулга тывылган боор-ган. Бистиң республиканың төлөлекчилери бо документиниң белеткээринге дорт киришпээн, ынчалза-даа Федеративтиг керээниң төлевилелин белеткеп турарының үезинде бистиң-биле дугурушкан дыка хөй үүлдер ында кирген.

Бо Дугуржулганың Федеративтиг керээниң орнунга кирип турарын онзалап демдеглексеп тур мен: Дугуржулгага ат салыры Федеративтиг керээни тургузар ажылды соксадыр, ооц-биле кады Россия Федерациязының күрүне тургузуун шыңгыы төпчүдериниң талазынче боттуу-биле өскерлир — Россия Федерациязында федералдыг күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш Россия Федерациязының республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг округтарының аразында эргелел-башкарылга үүлдерин база бүрүн эргелерин аңгылаарының чурумунуң дугайында Россия Федерациязының Хоойлузун хүлээп алырынга ол Дугуржулга үндезин боор-ган.

Ол документиниң Дугуржулга хевири-биле бисче ат салын дээш чоруткан. Бир эвес, Дугуржулганың чамдык айтырыгларының талазы-биле кандыг-бир өске бодал биске турун кээр таварылгада чөрүлдээлер актызын ында кошкан. Ооц-биле кады Чөрүлдээлер актызы дээрге Дугуржулганың кезээ эвес, а чүгле аңаа капсырылга боор-ган турарын онзалап айтыксан тур мен. Дугуржулгага ат салырының ажылы 1992 чылдың марттың 1-де өскүн доозар болгаш ону байырладыбыле хүлээп алыр ужурлуг.

Сессияның хүн чурумунда бо документини чугаалажып көөрүнүң шиити үндезинин бо-дур.

Бир эвес Тыва Республиканың күрүне төөгүзү-биле холбашкан бүгү айтырыгларны бистер оюп каапкаш, бо төөгүлүг ужур-дузалыг документини дорт-ла чугаалажып көре бээр болзувусса билдинмес болур ийик.

Оон ужурундан Тыва Республиканың элээн хөй төөгүлүг онза үүлдериниң үржуундан тыва күрүненің төөгүзүнче экскурсияны кыска-даа болза кылырын чөпшээрел көрүңер.

Төөгүнүң материалларын ёзугаар алырга, амгы үениң тываларының буруңгулары болгаш эргилерин калбартыры болур. Чижээ, «Тыва даг-дүгү» комбинатта шифер цегин, «Найырал» ассоциациязының салбырын болгаш оскеда биче бүдүрүлгелерни ажыдарының ачызында районга 640 хире кижини ажыл-биле хаңтырып болурунун аргазы бар. Оон аңгыда чаа арат ажылагыйлары болгаш кооперативтер элээн хөй кижини хаара тудар. Районда садыг-магазиннерни, чуртталга-коммунал бүдүрүлгелерни хуужуткан соонда барык сезен кижи ажылга хүлээп алдынар. Чижээ, Ак-Довуракка беш садыг точказын, ийи столованы, комбинаттың дузалал ажыл-агыйын хуужудары көрдүнген.

Часкы-чайгы болгаш күскү сезоннар үезинде хову ажылдарынга, дужут ажаалдазынга, мал чемнери белеткээринге болгаш кат-чимис чыырынга кириштириби-биле ажылдавайн турарлардан бригадаларны, звеноларны тургускаш, шиитизи-биле 1200 ажыг кижини ажылга хаара тударын планнап турар.

Бир кол сорулга — ПТУларга, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың өөредилге черинге, совхозтарга кижилерни чаа профессияларга катап өөредири боор-ган.

(Бистиң корр.).

АЖЫЛ-БИЛЕ ХАНДЫРАР

Рынок харылзааларының шыңгыы негелделериниң болгаш кадрларның ажылдан үнер-кирер чоруунун ужуундан «Тыва даг-дүгү» комбинатта кижилерни ажылбиле хандырарының хемчеглерни ап чоруп, эгелей берген. Ынчалза-даа бо айтырыг шиити Барыын-Хемчик район-биле база тудуш холбаалының ында чойну ажылбиле хандырарының төөү барымдаалап көрүп турар.

Ажыл чок арткан кижилерни ажылга киирериниң

К. А. БИЧЕЛДЕЙНИҢ ИЛЕТКЕЛИНИҢ ТӨНЧҮЗҮ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арын-да).

1) ТАРН ТК-ныҢ IX пленумунуҢ ТАР-ныҢ ССРЭ составынга кирериниҢ дугайында айтырыг талазы-биле доктаалы. ТАРН ТК-ныҢ секретары эш ТоканыҢ илеткелиниҢ талазы-биле («Чажыт» деп бижип каан) — С. ТоканыҢ хол үжүү-биле бүзүреткен.

2) ТАР-ныҢ Биче ХуралыныҢ VII Онза сессиязыныҢ ССРЭ составынга ТАР-ныҢ кирериниҢ дугайында Декларациязы— С. ТоканыҢ холунуҢ үжүү-биле бүзүреткен.

3) ТАРН ТК-ныҢ IX пленумунуҢ Бүгү-эвилелдиҢ Коммунистиг (большевиктер) партиязыныҢ составынга Тыва АРН-ныҢ кирериниҢ дугайында айтырыг талазы-биле доктаалы — С. ТоканыҢ холунуҢ үжүү-биле бүзүреткен, «Чажыт» деп бижип каан. (ТАРН ТК-ныҢ IX пленумунуҢ 1944 чылдыҢ августун 15-16-да материалдарын көр., партархив, ф. 1: бижимел тайылбыр 1:, херек № 1479, арын 60—69):

Документилерни ТАР-ныҢ Биче ХуралыныҢ VII Онза сессиязыныҢ мурнунда-ла хүлээп алганы элдептиг, чүге дээрге ол партияныҢ көөр айтырыы эвес болганда, ТАР-ныҢ Конституциязынга чөрүшкек бооп турар:

ТАР-ныҢ Биче ХуралыныҢ VII Онза сессиязы 1944 чылдыҢ августун 16-17-де болганын, ТАРН ТК-ныҢ IX пленуму-биле ТАР-ныҢ Биче ХуралыныҢ VII Онза сессиязынын арызында үеде кылган чамдык бичимел эдилгелериг ТАР-ныҢ Биче ХуралыныҢ VII Онза сессиязынын Декларациязын «хүлээп алган», чүге дээрге ПленумнуҢ болган сессияныҢ-даа протоколдарында кандыг-даа эдилгелер чок турган.

Ол документилерде чажыт болурунуҢ демдеглелери турза-даа, мен бодаарымга, республиканыҢ чонунуҢ тыва күрүнениҢ төөгүзүнден билген турар үжүрлүг үүлдери ол боо турар.

Улустан бүзүрүп, чажырган шиитпирлер кылдыр дөрт тайылбырлаттынып турар «шуут чажыт» документилерни силерге үлеп берген: ол документилерни чажыт болдурганыныҢ фактызы боду-ла улусту бо айтырыг талазы-биле болган фактыныҢ мурнунга тургусканыныҢ дугайын чугаалап турар-дыр. Ол документилериниҢ аразынан ССРЭ-ниҢ, РСФСР-ниҢ Дээди СовединиҢ ПрезидиумнарыныҢ Чарлыктарынче (дес дараалаштыр 1944 чылдыҢ октябрь 11, 13) онза кичээнгейни салырын дилеп тур мен. ОларныҢ хевириниҢ болган утказынын-даа талазы-биле менде Дээди СоветтиҢ ПрезидиумунуҢ юридиктиг кылдызыныҢ кылган түүнели бар.

Хүндүлүг улус депутаттары! АдактыҢ соонда РСФСР-ниҢ Дээди СовединиҢ 1944 чылдыҢ октябрьныҢ 13-те № 619/29 Чарлыында фактыдарже онза кичээнгейни салырын дилеп тур мен:

бирээде, доктаалдыҢ 1-ги шуптузунда ТАР-ны РСФСР-ниҢ составынга хүлээп алыр...» —деп тодаргайы-биле айыткан —тодаргайлаарга, ол документиге үндезилээш, ССРЭ-ниҢ бууран дүшкен-биле холбаштыр бүгү удурланышкак үүлдер турза-даа, Тыва өөгүн **хоойлу өзугаар Россия ФедерациязыныҢ тудуш кезээ бооп турар** деп санаарынын юридиктиг үндезини бар-дыр.

Ийиде, Тыванын күрүне тургузуун чогум-на ол документ-биле РСФСР-ниҢ Конституциязынын РСФСР-ниҢ административтиг хуваалдазынын дугайында болган РСФСР-ниҢ областарыныҢ эрге-чагырга органнарыныҢ эргелеп-башкарылгазыныҢ дугайында негелдерин өзугаар тургускан турган болгаш РСФСР-ниҢ составында Тыва автономнуг обласка РСФСР-ниҢ Конституциязынын дөртуби-ле күштүг болурунун бадыткалы ол боо турар.

ССРЭ-ниҢ болгаш РСФСР-ниҢ составынга ТАР-ныҢ кирериниҢ айтырынын көргенинин чурумун болгаш деңнелиг үш Конституцияны—ТАР-ныҢ 1941 чылда Конституциязын, ССРЭ-ниҢ болгаш РСФСР-ниҢ Конституциларын үреңшаан көргени дээрге эске херек-тир.

1). ТАР-ныҢ 1941 чылда Конституциязынын 23 болгаш 24-кү үүлдерин өзугаар алырга, ТАР-ныҢ ажылчы чонунуҢ Биче Хуралынын Президиумунда, Биче Хурал боду-лаа ТАР-ныҢ ажылчы чонунуҢ Улуг Хуралынын онза эргезинге хамаарыштырган айтырыларны шиитпирлээр эргези чок; ТАР-ныҢ Конституциязын өскертири (бо таварылгада оон-даа эрткен — ол конституцияны чок кылыры) болгаш даштыкы база иштики политиканыҢ талазы-биле кол-кол принциптери болгаш хемчегдерниҢ тодарадып турган ТАР-ныҢ ажылчы чонунуҢ Улуг Хуралынын онза эргезинге хамааржыр; бо талазы-биле ТАР-ныҢ Конституциязында ПрезидиумнуҢ болгаш ТАР-ныҢ ажылчы чонунуҢ Биче Хуралынын бүрүн эргелериниҢ дамзызында ыыдыг эргени —конституция айтырыгларын шиитпирлээриниҢ эргезин — баш удур көрбөзи;

2) чаа республикаларны хүлээп алырынын болгаш чаа автономнуг областарны бадылаарынын дугайында айтырыглар ССРЭ-ниҢ 1936 чылда Конституциязынын 14 болгаш 31-ги үүлдерин өзугаар алырга, үүгле ССРЭ-ниҢ Дээди СовединиҢ прерогативазы болур,а ТАР-ны ССРЭ-ниҢ составынга хүлээп алыр дугайында айтырыгны ССРЭ-ниҢ Дээди СовединиҢ Президиуму бодунуҢ бүрүн эргелерин көзүлүүр-ле эрттир ажыглап база ССРЭ-ния 1936 чылда Конституциязын хажыдып хүлээп алган бооп турардыр;

3) РСФСР-ниҢ 1936 чылда Конституциязынын 19-ку үүлү ССРЭ-ниҢ Дээди Совединге бадыладыры-биле чаа области кирериниҢ талазы-биле бүрүн эргелерни үүгле РСФСР-ниҢ Дээди СовединиҢ эргезинге хамаарыштырып турар болгаш ындыг шиитпир өскерилге чок болур, а ынчаарга ТАР-ны РСФСР-ниҢ автономнуг облазы кылдыр хүлээп алырыныҢ дугайында шиитпирни РСФСР-ниҢ Президиуму хүлээп алган болгаш ол шиитпирни РСФСР-ниҢ 1936 чылда Конституциязында баш удур көргенин өзугаар ССРЭ-ниҢ Дээди Соведи бадылаваан болган.

Үш күрүнелериниҢ Конституцияларын шуптузун мынчаар үрээнинин түүнелинде ССРЭ-ниҢ составынга ТАР-ныҢ киргени-биле холбаштыр ТАР-ныҢ дээди күрүне органы — ТАР-ныҢ ажылчы чонунуҢ Улуг Хуралынын ТАР-ныҢ Конституциязынын болгаш ТАР-ныҢ күрүне эрге-чагырга-зынын дээди органнарынын күштүг болур чорудун соксадырынын дугайында Актызы чок болганда, ТАР-ныҢ 1941 чылда Конституциязы күштүг бооп арткан.

Россия Федерациязынын күрүне эрге-чагырга-зынын федеративтиг органнары-биле Тыва Республиканын эрге-чагырга органнарынын аразынга эргелеп-башкарылгазынын дугайында негелдерин өзугаар тургускан турган болгаш РСФСР-ниҢ составында Тыва автономнуг обласка РСФСР-ниҢ Конституциязынын дөртуби-ле күштүг болурунун бадыткалы ол боо турар.

ССРЭ-ниҢ болгаш РСФСР-ниҢ составынга ТАР-ныҢ кирериниҢ айтырынын көргенинин чурумун болгаш деңнелиг үш Конституцияны—ТАР-ныҢ 1941 чылда Конституциязын, ССРЭ-ниҢ болгаш РСФСР-ниҢ Конституцияларын үреңшаан көргени дээрге эске херек-тир.

1). ТАР-ныҢ 1941 чылда Конституциязынын 23 болгаш 24-кү үүлдерин өзугаар алырга, ТАР-ныҢ ажылчы чонунуҢ Биче Хуралынын Президиуму-даа, Биче Хурал боду-лаа ТАР-ныҢ ажылчы чонунуҢ Улуг Хуралынын онза эргезинге хамаарыштырган айтырыларны шиитпирлээр эргези чүү саналдаарыл?

— Дугуржулганын утка-шынары бир эвес таарышпас облза, Тыва Республиканын Дээди Соведи кандыг саналдарны киирерил?

— Дугуржулганын хевири-даа, утка-шынары-даа таарышпас болза, Тыва Республиканын Дээди Соведи чүү саналдаарыл?

2) Дугуржулганы Федеративтиг керээ кылдыр эде алаар таварылгада Дугуржулга төлевилели Тыва Республиканын Дээди Совединге тааржыр бе:

— Федеративтиг керээниҢ кандыг хевири үүлдүг болурул:

а) республикалар аразынын бе?

б) республикалар, крайлар, областар, автономнуг областар, автономнуг округтар аразынын бе?

Аңаа холбаштыр мындыг тайылбыр кылыр бодай-дыр мен. Дугуржулгага ат салдынар таварылгада (кандыг-даа хевирлиг турда — эдилгелер-биле азы олар чокка-даа) **конституциялыг федерацияга** — онза Хоойлу-биле болгаш Конституция-биле башкарын таарыштырар күрүне тургузуунга кирер апаар бис, күрүне эрге-чагыргазынын бүгү деңнелериниҢ аразынга бүрүн эрге-хүлээлгелерни кызыгаарлыг болдуруп аңдылаарын ол Хоойлу болгаш Конституция тодаргайлаар, ынчангаш керээниҢ онза киржикчилери дээр федерация субъектилериниҢ дугайында кандыг-даа чугаа ынчан турун болбас; Федеративтиг керээге ат салдынар таварылгада **керээлиг федерацияга** — Конституцияда быжыглаан онза керээ-биле тодаргайлаттынар күрүне тургузуунга кирер бис, федеративтиг керээниҢ киржикчилериниҢ аразынга бүрүн эрге-хүлээлгелерни кызыгаарлыг болдуруп аңдылаарын ол керээ-биле тодаргайлаар.

Россия Федерациязынын 1977 чылда хүлээп алынган Конституциязынын болгаш Тыва Республиканын 1977 чылда Конституциязынын үүлдериниҢ дүүшкек конституциялыг федерациянын байдалдарында Россия Федерациязынын составында совет күрүне болуп амгы үеде чүрттан турарывыс тодаргай барымдаа-дыр, ынчангаш 1990 чылдын декабрь 12-де хүлээп алынган күрүне суверенитетинин дугайында Декларация конституциялыг федерацияга бистеҢ чөрүшкек болдуруп турар, чүге дээрге бистиҢ чүрттан турарывыс федерация-биле өске харылзаларны күрүне суверенитеди айтып турар. Сорулга — ол чөрүлдээлерни төлептин-биле ажып эртер болур, Россия Федерациязынын Конституциязынын чаа төлевилелинде конституциялыг федерализмни улам-на быжыглаары көрүнүп турар, а бистер боду-вустун Декларациязыска дүүштүр керээлиг федерацияга кирери күзээр болганывыста, ук чөрүлдээлер улам-на ханыпан турар. Россия Федерациязынын (конституциялыг федерациязы) Конституциязынын чаа төлевилелинде болгаш Тыва Республиканын (Россия Федерациязынын өжүгүннериниҢ сиза керээзиниҢ киржикчизи болур суверениҢ күрүне) Конституциязынын чаа төлевилелинде ол кол конституция чөрүлдээзин ажып эртер төлээде, Россия Федерациязынын составында республикаларны сарыылдыг суверенизацияже чүткүлүн тоталитаризминин болгаш униитарлыг чоруктун мурнуку системазындан оларны үштүүп үнериче чүткүлү кылдыр Россия төвүнүн бидири болгаш чугула кылдыр барымдаалап хүлээп алыры эргежок чугула, ынчаарга Россияны республикалары РоссияныҢ чөпшөөрежилгези тодаргай хемчээлдиг, ол хемчээлден ажар болза, Россия күрүнези сандарап дүжер апаар ээрзин бистер билип алыр ужурлуг бис, ынчыг санаваашкынны бистер-даа, винтизи-биле федерация-даа күзевес. Белүүну-биле чугаалаарга, бо нарын айтырыгга хамаарыштыр Россия төвү-даа республикалар-даа бот-боттарын билчири, чөпшөөрежилгени кылыры чугула. Өске талазында, республикалар тодаргай хемчээлге чедир чөпшөөрежил болур: ол хемчээлди ажаарга оларныҢ республика санаваашкынынын болгаш деңнежилгенин азы черлер, губерниялар хевирлиг кылдыр крайлар-биле болгаш областар-биле наттынарынын чорудулгазы эгелеп берип магатчок — ыыдыг байдал биске таарышпас деп бодаар мен. Россиядан доп-дораан аңгыланыры, бүрүн хамаарышпас болгаш бот-тускайлаг күрүнеге дүүшкек армияны, еске-даа чүүлдерни тургузары эгелеп болгу дег ындыг эргинни ажыр базар деп бодавайн турар бис. Ынчангаш Дугуржулганын текизин Федеративтиг керээниҢ кол ооргазы кылдыр хүлээп ап, маргылдаалыг чамдык чүүлдерни уштуп, оон сөөлүнде федеративтиг керээ хевирлиг кылдыр аңаа ат салып болур ийик деп саная мен. Ынчаарга Р. Г. Абдулатиповтун удуртулгазы-биле Россия Федерациязынын Националдар СовединиҢ кежигүннериниҢ киржилгези-биле ажылдап кылдынган Федеративтиг керээниҢ төлевилелин чугаалажып көөрүн соксадып болбас. Федеративтиг керээ болза Дугуржулга төлевилелин чугаалажып көөрүнге болгаш Р. Г. Абдулатиповтун төлевилелинге-даа үнезилеттинген туруп болурун демдеглээр херек. ОларныҢ принципиалдыг ылгалдыы чүл дээрге, республикаларны, крайларны, областарны болгаш өске-даа автономияларны Федеративтиг керээниҢ киржикчилери кылдыр Дугуржулга санап турар, а Р. Г. Абдулатиповтун төлевилели Федеративтиг керээниҢ киржикчилери кылдыр Россия федерациязынын үүгле 20 республикаларын хүлээп көөрүп турар. Кайы документини хүлээп алыры Россия-биле харылзаны кандыг чурум-биле, кандыг үнезиннерге бистин республикаларныҢ тулаын, азы өске харылзаалардыг болурун кайы-даа таварылгага силер шиитпирлээр болгай силер.

Кайы-даа таварылгада Дугуржулга текизинин болган Федеративтиг керээниҢ утка-шынар талазы чамдык үүлдерден аңгыда хүлээп алдынган туруп болур:

— Дугуржулганын эге сөзүнүҢ 3-кү абзазында болгаш Федеративтиг керээниҢ 4-кү абзазында «суверениҢ Федеративтиг Россия күрүнезиниҢ хемчээлинге» деп илергейлеттинген состерни үштүр херек, чүге дээрге Россия күрүнезиниҢ дашкаар бот-башкартынарынын эргезин бистеҢ ол үүл калып турар, ынчаарга ол бичии эрге Россиядан доп-дораан үнүп эгелээривиске херек эвес-ле болгай. Келир үеде салгаклыларывыс тура-соруун кажан илергейлеп, күзей берзе, Россиядан дашкаар суверениҢ күрүнезин оларныҢ тургузар эргезин бо үеде казывас ужурлуг бис:

— Дугуржулганын 6-ды абзазында болгаш Федеративтиг керээниҢ 7-ги абзазында «үүлдерин сайыратышаан» деп состери «хүлээп база хүндүлеп көрбүшаан» деп состер-биле солуур — ынчанмас болза, бистиҢ республикаларывыстыҢ күрүне суверениҢ дугайында декларациялары хүлээп көргени кайда-даа демдеглеттинмээн болур ийик;

— Дугуржулганын болган Федеративтиг керээниҢ I үүлүнүн чамдык кезектерин II үүлче (кады башкарынче) шилчиткен туруп болур, II үүлүн чамдык кезектерин III азы IV үүлдерже киирген туруп болур, ынчаарда кады башкарылганын ол үүлдери республикаларын, крайларын, областарын болгаш өске-даа автономияларын эргелеп башкарылгазынче дамчыттынган турар ийик;

— Дугуржулганын азы Федеративтиг керээниҢ тускайлаг кезээнге дараазында үүлдер айыттынган турар ужурлуг:

а) Дугуржулганын азы КерээниҢ күштүг болурунун хуусааны (чижээлээрге, 10 чыл);

б) ону уздырынын чуруму (Дугуржулганын азы КерээниҢ кайы-бир кежигүнү ол хуусааны төнчүзүнге өдир 6 ай бурунгаар каалыг-бир өске санал киирбээн болза, ол боду-ла уздаттынган кылдыр санаттынар);

в) денонсацияны (Дугуржулганы азы Керээни сокадырынын) чуруму, чижээлээрге, Дугуржулганын азы КерээниҢ кайы-бир субъектизиниҢ девискээрге эртер референдумнуҢ үндезинге. Ол референдумну Дугуржулганын азы КерээниҢ күштүг болурун соксадыр дугайында саналды талаларын кайы бирээзинин киирериҢе өдир 1 чылдан орай эвес үеде эрттирер.

Ыыдыг сайгарылганын соонда Дугуржулганын азы Р. Г. Абдулатиповтун Федерация керээзинин төлевилелдери Россия Федерациязынын Федеративтиг керээзиниҢ үндезини бооп болурлар. Россия Федерациязынын күрүне тургузуунуҢ кинти принциптеринге ат салырынга Федеративтиг керээниҢ алыс утказы эстип чиде берип болур артык тайылбырлаашкыннар, тодарадыышкыннар чокка келири чугула. Нинтизи-биле нинти Федеративтиг керээге шуптузун-на киирерин оралдашкан херээ чок; Федеративтиг керээниҢ субъект бүрүзүнүҢ сонуургалдары аңгы-аңгы, аргалары-даа аңгы. Россия Федерациязынын составынга боттарынын турарынын дугайында бодалдары база аңгы-аңгы, ынчалза-даа оларныҢ шуптузун чаңгыс эптиг Россия күрүнезиниҢ составынга, ындыг-даа бол, канчап-даа «чаңгыс эптиг болгаш улеттинмес» россия империязынын составынга эвес, боттарын көөр күзел каттыштырып турар.

Ынчангаш, хүндүлүг улус депутаттары, 1944 чылдын документилериниҢ болүүн эргежок чугула тоогу таайылбыры кылдыр, а Дугуржулганын болгаш Федеративтиг керээниҢ төлевилелдерин сессияныҢ ажылчын документилери кылдыр көөрүн дилеп тур мен. Оларга хамаарыштыр Тыва Республиканын Дээди СовединиҢ билдилиг сайгарылгазы болгаш шиитпири эргежок чугула.

База бир принципиалдыг айтырыгга хамаарыштыр Дээди Совет-биле сумележиксээн болгаш депутаттар корпузунуҢ тодаргай бодалын билип алыксаан мен: Дугуржулганын азы Федеративтиг керээниҢ документилеринге ат салырын Тыва Республиканын Дээди Соведи тускай бөлүкке азы тодаргай кандыг-бир кижиге дагзыр ирги бе? Дугуржулгага ат салырынга кандыг-бир онзагай чурум көрдүнмээн болгаш Дээди Совет-биле дугуржуп, чугаалашканынын соонда Тыва Республиканын Дээди СовединиҢ Даргазы ажылчын өзүү-биле ат салыры көрүнгеен. Федеративтиг керээге болза ону кылырынга төлөөлеттирген кижилер тускай чурум өзугаар ат салыр болгай. Оон кызында республиканын дыка хей хамаатылары 40 чылдарныҢ партия болгаш күрүне удуртулгазын Тыванын күрүне амыдыралынын ындыг чугула айтырыгынын талазы-биле ужур эдерткен — ТАРН ТК-ныҢ болгаш ТАР-ныҢ ажыл-ишчилериниҢ Биче Хуралынын деңнелинге — шиитпир хүлээп алган ээш шугүмчүлеп турарлар болгай. «Тыва Республиканын референдумунуҢ дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузу бисте бар. Оон I үүлүнүде мынчаар бижээн: «Тыва Республиканын референдуму (республика референдуму) — республиканын күрүне болгаш нитилел амыдыралынын эң чугула айтырыгларынын талазы-биле бүгү-нинтинин бадылаашкыны». Ук айтырыг — Россия Федерациязынын составында бот-тегүннаан күрүне бооп. Дугуржулгага азы Федеративтиг керээге ат салыры — республиканын күрүне болгаш нитилел амыдыралынын эң чугула айтырыларынга хамааржыр дээрзинге кандыг-даа чигзиниг турбас ужурлуг. Ынчангаш оонбиле холбаштыр бо айтырыг талазы-биле, өскээр чугаалаарга. Дугуржулгага азы Керээге ат салырынын чурумунуҢ, ук айтырыг талазы-биле шиитпир хүлээп алырынын чурумунуҢ — чокла болза Дээди СоветтиҢ шиитпири-биле, чок-ла болза референдум-биле — дугайында боттарынын бодалдарын илередирин депутаттардан дилеп тур мен.

Айтырыгнын эң таарымчалыг шиитпирлээшкини Тыва Республиканын Дээди СовединиҢ ийи үүлден тургусугнан тускай доктаалын хүлээп алыры болур ийик: а) Дугуржулганын сөзүглелиге бистин хамаарыгавыс илереттинген; б) Россия Федерациязынын Дээди СовединиҢ Президиумунга кыйгырыгны азы сачалды бадыткаан. Ол бадыткаашкынга эң долузу-биле доктаалдын I-ги үүлүнүн ужур-утказы болгаш Федеративтиг керээниҢ моон соңгаргы салымчолунга хамаарыштыр бистин киргениваас саналдар тайылбырлаттынар. Оон артыкан бүгү тургусунун кээр айтырыглар болгаш оларга хамаарыштыр силернин санал-ональнар Федеративтиг керээни болгаш ол документиге ат салырынын өзулалын белеткээрнинин талазы-биле моон соңгаргы боттуг базымнарнын үндезини болур ужурлуг.

Кичээнгейлиг дыңнаанынар ээш четтирдим!

Кижилерге эргежок чугула, ховар дээн мергежилдер чедип ап турарлар улам көвүдеп турар. Чоокка чедир-ле парикмахерлер — баш таарыыр мергежилдиг кижилер, ылаңгыя районнарга дыка чедишпес, ховар турганын билир бис. Амгы үеде аныяктар бо мергежилди сонуургап, аңаа өөренип алыр күзелин илередип турар апарган.

Сут-Хөл районнуҢ төвү — Сут-Аксы суурда парикмахерскаяда мергежилдиг мастерлер эвээш эвес. ОларныҢ бирээзи Долаана Донгак аңаа ажылдап эгелээнинден бээр ам дөрт чыл ажа берген. Ол ында эки ажылдыгларныҢ бирээзи. Долаана бодунуҢ ынак мергежилдин КызылдыҢ өөредилге-будурулге комбинадынга чедип алган. Ол хүн бүрү бодунуҢ мергежилдин белдинип турарларныҢ бирээзи.

ЧУРУКТА: Долаана Донгак.

Карыма ТУЛУШТУҢ фотозу.

КЫЗЫМАКТА КЫЛЫР ИШ МУҢЗАВАС

Чылыг, чырык шил бажыҢ иштинге огурецтерни, помидорларныҢ сарыг-сарыг өңнерлиг чечектер-биле каастанылган, чоргаар өзүп үнүп орарын көөрге, чазын үнген сарыг чечек саглаңайныҢ турган ышкаш деп одуруглар кижиниҢ сагыжынга кире ховар болду. Бо дээрге Кызыл районда «Кызыл» совхозтуң ногаажыларынын кызымак ажылын херечилээн чурумал-дыр.

Шынап-ла харын, кызымакта кылыр иш муңзавас болгай. Шак ындыг кижилерниҢ бирээзи — М. Ш. Бора. Ол боду ыраккы Кара-Хөл чурттуг. Ногаа өстүрер хамаанчок, ону көрүп чорбаан кижи-дир. Кызымак, өөренинчел чоруунун ачызында ол ногаажы апарган. Ол бир чыл бурунгаар Минчимаа Шагаачыевна Ак-Довурактың, Кызылдың тудугларынга шеврлел ажылдары кылып, кижилерни өөртүп чораан. Ногаа өстүрер комбинат ажыттыңдары биле, аңаа ажылдай берген. Бо ажылды ол кылып чорбаан. Ону кылып билбес-даа турган. Берге болганы чугаажок. Ынчалза-даа баштайгы хүнериниҢ эгелээш, кады ажылдап турган орус утбаларын өттүнүп, олар канчаар ажылдай-дыр, шак-ла ынчаар күүсеп турган. Ылаңгыя улуг назылыг Л. П. Пулагина бодунуҢ арга-дурзулгазын оон чажырбаан: айтып, сургап шаг болгаш. Оон-на чоорту ук ажылдын хынын ол тыва берген. Баштайгы чедиишкиннер-даа көстүп келген.

— Любовь Павловнага кажан кезээде өөрүшкүмүн илередип чөрүүр мен. Ылаңгыя шын-на сеткилиг-биле мени ногаажы кылдыр хуулдуруп каан. Чамдык кижилер ол дег эвес чорду. Харын-даа кижини кызын-ныыр сагыштыг болгулаар ан— деп. ол чугаалап турду.

Амгы хүннерде Минчимаа Шагаачыевна дурзулгазы улуг ажылчын болу берген. Эрткен чылын ногаа өстүрер талазы-биле совхозунга чемпион болган. Ногаа өстүрериниҢ мастери М. Ш. Бора болунга быныгылаан участогунган 22 тонна огурецти өстүрүп, дужаар турган ону 34 тонна кылдыр боттанылыры ыыдаан. Эки, кызымак ажылданы дээш чыл түнелиниге 50 мун рубльдиг немелде төлевирин алган. Аңаа чиик автомашинаны өөчүр чок садып алырынын талонуну база берген. Өг-буле чоорта чаа «МосквичиниҢ» «НИЖ-Комби» хевириниҢ чиик машиназын садып алган.

БодунуҢ ногаажы эштери Нина Бызова, Галина Токушева, Наташа Саянова, Людмила Черткова, Наташа Кузнецова, Антонина Жузанова болгаш оон-даа өскелер-биле кады халас пүтевка-биле Санкт-Петербург хоорайга экскурсиялап чораан, оон төөгүлүг черлерин сонуургап көрүннүр. Бо-ла бүгү бөлүүн хөрзөн кижиге өөрүшкү-маннайны-даа сонзан, оон күш-ажылчы тура-соруунда кодурген.

Мен оон ажылдаар участогунга чордум. Ол барыкла муң дорбелдиг метр черни эзлеп турар болду. Ында огурецтериниҢ озумнери черле эки-дир. Ону кылып турар ээ кижинин ында киирген үлүүн аваа барган кижи дораан-на эскерип каар. Кол-ла чүве — суттарылганы шын чөрүдары. Ону Минчимаа Шагаачыевна неделяда ийи удаа чорудуп турар. Кыжын, күзүн суг-биле хандырылганы эмин эрттир көвүдетпезин ол чугаалап олурду. Чүгө дээрге хей суттарында, хөрзүн малгаштаргаш, үнүштүн өзүмүнге моондак апаар. Өскээр чугаалаарга, аңаа аңаа-ла кыстыра бээр-дир ийин. А чалдарынын өске эштериниҢ арызынан белек кылып алган мен. Ынчаар кылып алырга, ногаанын лугуда дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

ШЕНЕШКЕННЕР

Ол-ла школаныҢ спорт залынга школаныҢ бирги черге дээш хол бөмбүүлүге маргылдаа бооп эрткен. 8-11 класстарынын оолдарынга арызынга болган маргылдаа-ла бирги черни 10 класстың оолдарынын төмнүг командазы ап үнген. Ийиги черге 11 класстың оолдарынга онаашкан.

Уруглар командалары кайчаар ойнаанын? Маргылдаанын бирги черин кымгаа-даа аштырбайн, 11 класстың уруглар командазы алган, ийиги, үшүү черлерни — 8 биле 10 класстың хол бөмбүкчүлери аразында үлешкен.

Данов СЕДЕН.

Тес-Хем район.

Школа амыдыралындан

ДУЗА

Кызыл-Чыраа ортумак школазынын өөренгичилери торээн совхозу «Кызыгаар» совхозтуҢ ажыл-ишинге болган дузалажы бээр. Бо удаада онгу классчылар аныяк малчын Владимир ДоптанныҢ 400 ажыг ирт турар кажаазынын көрүнүп, ноптарын, ону оон ырадыр дажыглаанар. Ажыл белен эвес деп чүве биллиг-тир, ынчалзажок уруглар эрестиг-ле эки ажылдаанар. Шуптузун мактавышаан, чамдык уруглар, оолдарны черле онзалаан адаза деп болап турар мен. Чижээ, Аис Данзырын, Алдын-оол Шалык, Айдын Бызаакай, Чойган Даваа, Белекмаа Машпаргы, Руслана Ойдус, Шенне Ооржак болгаш оон-даа өскелер эр-хейлер, эки ажылдаанар.

Казарны өөренгичилерге четтиргенин илереткен.

КИНОМЕХАНИК

Тыва Республикада культура-чырыдыышкын органнарынын шугумунга хей чылдарда үре-түүнелдиг ажылдап келгеннер эвээш эвес. ОларныҢ бирээзи — Сут-Хөл районнуҢ Аллан Маадыр суурунда киномеханик Маадыр-оол Саспыкович Ондар. Ол бодунуҢ шилип алганы профессиязын өзугаар ажылдап эгелээнинден бээр ам 38 чыл чедер дей берген. Бо үр үениҢ иштинде М. С. Ондар бодунуҢ ажыл-херээн үлегерлиг кылып, чонунуҢ белек хүндүткелин чедип алган. Маадыр-оол СаспыковичиниҢ кызымаккай куш-ажылынын херечизи — ол «ХүндүлелдиҢ Демдээ» орденнин болгаш медальдарын эдилекчизи. Хоочун киномеханик көрүкчүлерниҢ сонуургалын дырар дээш кызымаккай ажылдап турар.

Карыма ТУЛУШ.

Ном болгаш номчукчу

ЧҮЗҮ-БИЛЕ НОМЧУШТУГУЛ?

Тыва Республиканың күрүне шаңналының лауреаты, сураглыг тыва чогаалчы А. А. Даржайның проза чогаалдарының чаа чыынды ному «Четкер четкизи» деп нинти ат-биле үнген. Он муң кезек тираж-биле чырыкче үнген, улуг хемчээлдиг, солун номда шаг-үеник судалы-биле сээннешкен тоожулар, чечен чугаалар, шиилер болгаш чечен чогаалдың арыг үүрүнге хамаарышкан «Демдеглеллер» деп эгелиг үүлдер база кирген.

Чогаалчының бо онзагай демдеглелдеринге баштай аксы-даа бол, доктаай каапталынар. Чүге дээрге бо чеченчиткен үүл моон соңгаар чалыы салгалга улуг кичээндириглиг болгаш өөредиглиг. Тыва улустың төөгүзүнде алаарга дээш саттынар бүжар чаңчыл турган бе деп сеткил-чүрек өөр айтыыларны оюп эртип шыдавас бис, а хөөкүн-ле чогаалчы эжин адаараашы, нүүлүдээн чогаалчылар: Скуратов, Гильярди, Степан Сарыг-оол, корректор Оюн Чечекей болгаш оон-даа өске «ыт кудуруктуг» ийи арынныларны авторнуң харын-даа өршээп, чымчак биженинде буруу чок.

«Өжээн биле адаан коңчуг...» деп бистің мерген угаанны бурунгуларывыс. тың угаадып чорааны черле чөптүг-дүр. Авыяастыг кара нүүлдекчилериң бүжар хоп-нүүлүнден тыва чечен чогаалдың үндезилекчизи Сергей Пюрбю адырдын үнгенин билир бис. Ол эң туруштуу-биле, ак сеткилдин-биле бодунуң бердинген ынак мергежилин кара кindан адаанга турган-даа, үрүлчүлеп турган. Оон чижээнге улуг гений А. С. Пушкиниң «Евгений Онегин» деп өлүм чок чогаалын С. Б. Пюрбю хоругдал черинге тура очулдурган.

«Четкер четкизи» деп чыындыда бир кол черни «Оңгар» деп тоожу чөптүү-биле эллээр. Чүге дээрге, бистің билиривис ханныг репрессияларга ук чогаал тураскааттынган, ында кирген барымдаалар чечен сөстүң чайыры-биле бир янзы сөңнеттингени үнемчелиг. Чижээлээрге, ында бир маадырның овур-хевириниң черле онзагай чуруттунганың номчукчу эскерер, ол дээрге иштики херектер ямызының ажыддакчызы Боражык-тыр.

Кажан «контрларны» үзүткап чок кылганының соонда «тилекчилериң» улуг шайлалга-доюнга ук ногаандык эзирээш, ыглапсыктап турар, а «адыг-бөрү даялааш», хоолургап мактанганнар: Тока, Болат, Парчын, Намдак болгаш өскелер-даа кедергей аңаа шугулдаарлар. Шынында мурнунда «küске думчуундан хан үндүрүп көрбөзөн» Боражыктың чүге ынчаар хомудааны чажыт болуп артканы солун. Кем чок черге шаажылдатканнарны канда хөмгенни база өгүле Боражык билир турган, ынчалзажок ону кымга-даа ыыттавазын Болат сайыт садужаап каан болгай...

Чаа номда хөй чечен чугаалар кирген, оларның аразында «Төрел чок кижи» деп чогаал бар, ооң кол ужур-утказы база-ла 30-40 чылдарның актыг кижилер нүүлдеп турган каржы-дерзин үелеринге дүгжүп турар, ооң кол маадыры — Мөмбаа хилинчек, кем-херек кылгаан эш-өөрүн нүүлдеп, иштики херектер ортаннарынга меге өчүктер сеңип турганы чогаалчы сойгалаан. Кижиниң шокары иштинде дээрзин чалыы салгал билип алырлар.

Оон ыңай «Бараскан» деп тоожу чагырып-дужаарынга сундулуг партократчы үзел-бодалдыгларның бурунгаар депшилгеге хоразы көргүзүп, улуг эрге-дужаалче шургуксааш, авыязын, чашпаачы аргахоргаларны ажыглаарларны арыг сугга чүп турар.

«Бараскада» ындыг туруш чок маадыр—районнуң социал-хандырылга кылдаанның эргелекчизи Мөмбуш Седенович болганын билип алыр бис, а өртемчейни өргээ кылган кижи деп чаагай атты кажан-даа хирчамга бораваын автор угаадып турар...

Эрээн шокар амыдралда «ооолганнар» чеже-даа хөй болза, даг дег караны довук дег ак кажан-даа черле базарын бистің ада-өгбелеривистің угаадып чорааны таварылга эвезин дуржулгалыг прозаиктың түүнээни аныяк-өскенге өөредиглиг.

Сандан САНДЮ.

КИЖИНИҢ АДЫ—ООҢ ТӨӨГҮЗҮ

Тыва улустың шагдан бээр: «Аттыг кижиниң адын алаар, үүзүннүг малдың оңун соглээр» деп чагыы бар. Ол хөй уткалыг болгаш кижиндилгенин бир хевири болур.

Мен бичии чоруур үеден-не кижилер аттарын ажок-ла сонуургаар болгаш улуг кижилерден ооң дугайында айтырар чораан мен. Оон уламындан үүве ийикпе, кижилер аттарынга сонуургалым ол хевээр артып калган. Ховар дээн аттарны дыңнаанымда, ону алаптарга, сеткилге бир-ле үүве чырыш дээн ышкаш болур. Ол ышкаш кандыгдаа малды көргеш, баштай-ла өң-үзүүнүн эскерер мен. Ылаңгыя чылгы малдың янзы-бүрү өң-үзүүнүн көөрүүге, хем сайының чараш даштары сагышка кирер. Өң-үзүүн дээрге төрээн черивистің шыктыг, хереленир арын-шырайы-ла болгай. Ынчангаш кижилериң хуу аттары дээрге чоннуң арын-шырайы, сеткили база чөргааралы болур. Ады даштың арын кыспас болур ужурлуг. Кижиниң адаар ады төрээн черинден, төрел чонунан алгыламас, тудуш чоруур ужурлуг. Кижиге ат тыпсыры дээрге-ле ол кижиниң бүгү назынында эдилээр ады, соонда барган, төөгүзүнге артар алдары-дыр. Шаанда болза чаш кижилерге ат тыпсырда, ламалар судур ажып көргеш, таарышкан атты бээр ийикпе, адыонуг ол аймактың улуг кижизи адаар чаңчыл турган. Ат тыпсырда, кайы хамаанчок аттар берип болбас. Мези чепсектер аттары-биле, ол ышкаш куду көргеш деннелгелер-биле кижини адап болбас турган. Бо бүгүнү тыва улус аажок сагып чораан.

Тыва кижи колдуунда чаңгыс аттыг болуп, ооң фамилиязы-даа, ады-даа болуп чораан. Аңаа немей оон оглу азы кызы деп ук кижиниң өг-бүле төөгүзүн алаар турган. Чижээлээрге, Хайдып оглу Буян-Бадырганың адын-сывын өг-бүлезинге биживейн-даа чораан болза, ол каш аданың аттарын билир чораанар. Бо дугайында амгы Моолдуң кижилериңден айтырарга, дөрт-беш чедир ызыгуур салгалының аттарын билир боор-зур. Ынчангаш бистер тывалар база өг-бүленің үндезин ызыгуур аттарын ыдыктыы-биле калгалап чоруур болза эки. Соолгу каш он чылдарның иштинде тываларның хөй кезин кижиниң хуузунда аттарынга болгаш өг-бүленің үндезин (фамилия) аттарынга кичээнгей салбастаан турган. Ынчангаш кижилериң (тываларның) аттарында ызыгуур салгалдың, шажынчүдүлгенин адыы-биле адаттынган аттардан дүрген-не чардың алыр дээш албаалбиле ышкаш турганы болур.

Тыва Республиканың Совет Эвилелинге каттышканының соонда, хамааты кижи бүрүзүнге төрүттүгениниң дугайында херечилелин болгаш паспорт бижидилгезин эгелээн. Борта далаш болгаш чогум ат болгаш фамилиянын ужур-утказын, үндезин төөгүзүн болгаш национал байдалын барыкла өөрениш көрбээн деп болур. Ындыг-даа болза ат бижидилгези тыва улустың төөгүзүнге улуг эргилде болган. Ам тывалар орустар ышкаш өг-бүле фамилиялыг апарган болгаш өг-бүленің салгал кол адыы болуп доктааттынган. Өг-бүленің фамилия, адыы салгал дамчып, чүс-чүс чылларда уламылап чурттаар болгаш ол өскерилбес болур ужуулуг.

Фамилия деп сөс болза латын дылга «familia» — өг-бүле дээн. Орус улуска фамилияны Петр I хаанның чарлыының соонда нептередип ажыглап эгелээн. Фамилия орус улустың бурунгу аттарындан, ол ышкаш шажын-чүдүлгенин ыдыктыгларының аттарындан үндезилеп ап, чамдык таварылгала кижилериң социал амыдырал байдалындан өөгежидип бижигилээн турган.

Шаанда тыва улуска кижи ады кижиниң кижи деп бот-тускайлаң байдалынга таарышкан турган. Ол аттар бот-боттарынга дөмей эвес, хөй янзы турган. База шажын-чүдүлгеен болгаш амыдырал байдалындан үнде-милиязын эилээн аттарлыг. Схемниң шокар сайы дег янзы-бүрү аттарның аразындан чаңгыс-ла кижиниң адын алаптарга, бүгү тыва кижилерге кымның, кандыг кижиниң дугайында чугаа чоруп турары билдингир ийикпе. Чижек кылдыр боттуг амыдыралга тургулаан болгаш амгы бар кижилериң адап көрээли: Буян-Бадырганы, Ыдам-Сүрүн, Күрседи, Шагдырчап, Чүрмит-Даржы, Ондар, Ооржак оларны адап болур. Мында адаанывыс кижилер сөөлгү ийи кижиден өскези, оларның хевирлиг-шинчизи, боттуг тускай чаңгыс-чаңгыс кижилер деп үүве билдингир. Ол-ла кижилеривисти амгы үеним-биле адап көрээли: Монгуш, Салчак, Оюн, Иргит, Сат, Ондар, Ооржак. Моон ам кымны билип ап болурул? Тываларның эрги сумулар дээр үүвези бе, азы аңаала аймак болуктериң төөлөлери болгуде, болур ышканыл. Мында толаргай кымнарыл деп үүве билдинмес, боттуг кижиниң арны көзүлбес-тир. Эрги Тываның чаңгыс-ла кижизиниң чаңгыс адын адаптарга, азы Ыдам-Сүрүн дээр болза, Салчак кожуунуң ноянны деп үүве билдине бээр. Ооржак деп кымыл дээр болза, чогум кайызы боор деп үүве билдинмес. Аңаа ол кижиниң адын немептерге, ам-на кым кымыл деп билдине бээр.

Бистің үндезин тыва кижилериң адын болгаш фамилиялыг доктаадып чурумнуг-биле чаңгыс аайлаажы берген фамилиялар-биле чергелештир, оны (фамилияны) үдээн аттар дээрге шуут-ла эрээн шокар болгулай берген. Чамдык тываларның боттарындан эгелээш, уруг-дарыының аттарында кымнарын, кандыг аттарны чок дээр! Американнарын, англичаннарын, еврейлерниң, французтарның дээш санап четпес, бир-бир болап олуларга, улустың эки-багай богун чыып алган-даа ышкаш. Бирде болаарга, харын ылдынчыг каттырынчыг-даа, бирде бодаарга, кээргенчиг, хораланчыг-даа. Эдуард Салчак дээн-дир. Бо кымыл деп үүве эки билдинмес. Орус дылга өске дылдан келген ат-биле тыва ниити болук кижилер ады Салчак ол-ла-дыр. Сөөлгү үеде солуннарны көөрге, коргунчуг, хомуланчыг медээлер коргулаар-дыр. Донгакты Монгуш өлүрүп каан. Кучлаының эт-хөренгизин Ондар оорлап чытнаш, туттурган суг дигилээн. Моон ам кымнарыл ол деп шуут билбес-тир бис. Моон ужурунда ниити аттарның хөлегезинге хөрек үүлгелир чоруктарның ковудел турарыдаа, ол хөректерни өстеп ылеренинге бергеден турары бо.

Оон аңгыда тыва кижилериң аразында ат болгаш фамилия дилиривис эрги сумулар аттары холбуулуп, аай-баш чок апарган аттар бола бар. Чижээ: Мария Монгушевна Маады. Олег Онгарович Онзар дээш чоруп бээр, дынаарга безин эпчоксумаар. Бо чорук кыс кижилер ашакка баргаңга, оон чүүл дээн дүрүм өзугаар болу бээр.

Бижидилге үезинде тыва дылды билбес кижилер бижээш, кандыг-даа үтка чок ааа аттарны чогаалып берген-нер бар. Черле эдеп-кожуунуу

ӨРТЭЭ ЧИИГЭЭРИНГЕ ИДЕГЕЛ

Уругларын ясли-садиктерге тургузуп алыры-биле ада-иелер уруглар албан черлериниң – удуртукчуларынга, хоорайкүүскомнарныңол ажылды харыылап турары даргаларынга доктаамал барып, ол талазы-биле айтырыгны чидин-биле тургузуп турарын кижи бүрүзү билир. Ындыгларның оочуру аажок үзааны база билдингир. Ынчалза-даа рынок экономика-зынче шилчиишкиниң бо үеэн айтырыгны база өскээр көрүнче албадпкан. Оон үжүрүнде үгле Кызыл хоорайның уруглар албан черлеринде бо хүннерде 660 уруглар турар ужурлуг черлер хостуг болуп турардыр. Ооң кол чыдагааны — уругларын аңаа тургусканы дээш төлевириниң улгатканы. Ындында-ла хөй эвес шалыныг ада-иелер акшазын ол албан черлеринге төлээр бе, аыш-чемге, идик-хепке чарыгдап чедиштирер бе — айтырыгларның айтырыы бо болуп турар-дыр.

Чоннуң социал камгалалының талазы-биле айтырыгларның кол эгелекчилериниң бирээзи болур профвилелдериниң талазындан бо тургустунуп келген байдалды эде шиитпирлээриниң дугайында айтырыгларны чазак черинге тургузуп турары черле чөптүг. Ынчангаш ол айтырыгларны чугаалажып көөру-биле хуралды республиканың Министрлер Чөвүлелинге эрттирген болгаш тургустунуп турар айтырыгның дугайын, ол талазы-биле чүү кылыр деп турарын Экономика талазы-биле күр-комитетниң даргазының оралакчызы, А. Д. Бегзи чугаалааш, профвилелдериниң тургузуп турары бо айтырыының талазы-биле бодалдарынга доктааган. Оон соонда Профвилелдериниң Тыва республика чөвүлелниниң даргазының оралакчызы Г. И. Насюрюн чүве чугаалааш, уруглар албан черлеринде уруг-дарыын тургузар дээн нелериниң талазындан берге-байдалдар тургустунуп, ол талазы-биле ада-иелериниң төлээр ужурлуг дадывырыларының түүнүн өскенинден байдал нарыыдап турарын, нелер уругларын эдертип алгаш ажылдап турарын аңаа чугаалааш, байдал мындыг турда чамдык садиктер аңаа тургузар уруглар санының эвээжээнинден харыыдаа хагдынар чоок-шулап турарын демдеглээн болгаш чазактың талазындан бо айтырыгны шиитпирлээринге идепкейлиг киржирин дилээн.

Республиканың улус өөредилге министриниң оралакчызы П. А. Морозов аңаа чүве чугаалааш, хоорайларда-даа, районнарда-даа ол дээш төлевириниң ацгы-ацгы болуп турарын, амдыызында ай санында-ла колдуунда 80 рубль төлеп турарын чугаалааш, хүнде бир уругга онаштыр барык-ла 34 рубльдиг аыш-чемин чарыгдап турарынга доктааган.

Хоорайның ясли-садиктеринде байдалдың дугайын ол хуралга киришкен садиктер ажылдакчылары чугаалап, боттарының саналдарын киргеннер. Аңаа айтырыг мынчаар тургустунган: ада-нелериниң төлээр ужурлуг дадывырының хемчээлин ол садиктерни харыылап турар бүдүрүлгелер каш акшага тургузарын боттары шиитпирлезин бе азы чаңгыс ай доктаамал дадывырың түүнүн тургузар бе? Ада-иелериниң төлээри дадывырының чаңгыс ай хемчээлин доктаадыр деп саналды аңаа хүлээп алган болгаш, чоокку хүннерге чедир санаашкынларны кылып, онуң Экономика талазы-биле күркомитетке киирип кээрин садиктерниң удуртукчуларынга хүралдаа-даскан. Республиканың профвилелдериниң тургузуп турары бо айтырыг чогумалыг шиитпирлеттиниң, дадывырының хемчээли дыка чиигээр боор деп, ада-иелер идеген турарлар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

КАЖАРЛААР ДАРГА, КАРАЖАДААН АЖЫЛЧЫННАР

Бир кооперативтиң амыдыралындан

Кызыл-Мажалыктың туйбу заводу тургустунгандан бээр 30 чылдың үлүүн көре берген, Тываның база бир улуг бүдүрүлгези турган. Бир чылда 7-8 миллион чедир туйбуну бүдүрүп үндүрер күчүлүг болгаш Ак-Довурак хоорайның, кожавыста кожуунларның тудугларын туйбу-биле үзүктел чок хандырып турганын кым-даа билир.

Эрткен 1991 чылдың апрель айдан эгелеп туйбу заводунуң баазазынга «Монолит» деп туйбу, бажың ханазы тудар, шлак-блоктар бүдүрер кооперативти тургускан. Кооперативтиң даргазынга Ак-Довурак хоорайның үлетпүр-бүдүрүлге комбинадынга ажылдап турган, үндүрткен Владимир Федорович Васильевти кожуунуң удуртукчулары деткип турган соңгуткан. Мынчаар улуг бүдүрүлге чери турган черни кооперативче шилчиткен. 53 ажылчын аңаа артып калган, заводуң хөй машина-техниказы кооперативтиң өнүзү болган.

Туйбу заводунга чордум. Ийи каът контораның соңгалары, эжим буступ үрелген, ынаар бо чылын кижи нс баспаан болду. Заводуң улуг демир хаалгазы шоочалыг. Чадаг улус кылаштанып турган нс-биле чорааш, херим иштинче кире бердим. Бөлүк эр, хөрээжен ажылчыннар тракторлар турар гараж иштинде чугаалашкан турлар. Чаңгыс чылыг-ла чери ол чүве-дир. Демир-дес, үс-бок аразында туруп алган «чүү кылырыл, канчаар бис, даргавысты кайыын тыварыл» дижип чугаалашкан турлар.

Бөлүк ажылчыннар-биле чугаалажы бээримге, боттарының мунгаралын, хомудалын шуптузун төө каап бердилер. Шуптузун борта бижинр болза, хемчээли көрүдей бээр боор, номчукчу. Ынчалза-даа ажылчыннарның амгы байдалын, хомудалын кансы илередип көрейн.

Чаа чыл бүдүүзүнде, декабрь 28-те, кооперативтиң удуртукчузу В. Ф. Васильев халдып келгеш: «Одаар хомур-даш чок» дээш котельнаязында, чамдык цехтеринде сүгну далаш-биле төктүргеш, заводуң аксын улуг шооча-биле шоочалааш, халдып чоруй барган-дыр. Декабрь айда ажылынга көңгүс көзүлбейн турган дарга чүве-дир. Мынчалдыр кооперативтиң даргазы ажылчыннарынга бөгүнге чедир келбээн. Ажылчыннар ийи ай иштинде ажыл чок, декабрь, январь, февраль айларда көпеек-даа албаан.

— Кассага шыгжап алган каш акшавысты доозазын уштуп, аыш-чем садып каптывыс, ам куруглаан, 6-7 уруглуг, өг-буле улус-даа кады ажылдап турар, амыдыралывыс-даа бергедээн, бисти тоор, кээргээр сеткилдиг кижи-даа кожуунда чок хире-дир. Январь айның эгезинде республиканың улус депутады, кожуун даргазы турган С. И. Ильенковка барып, билдириишкин бижээн бис, мынчага дээр харыы чок — деп, бөлүк ажылчыннар чугаалап турдулар.

✦ Кызыл-Мажалыкта «Монолит» кооперативтиң даргазы В. Ф. Васильев ажылчыннарын кагган.

✦ Кооперативтиң 53 ажылчыны 2 ай иштинде ажыл чок, акша-төгерик албаан.

✦ Конторазы, заводтуң дериг-херекселдери донган, үрелген.

Шынап-ла, үе-шаг бергедээн, өртемчей кызыгаар чок өзүп турда, кады ажылдап турган ажылчыннарын ажыл-агый, акша-төгерик чок каапкаш, чоруй баар В. Васильев-даа амыр-ла сагыштыг кижи аа. «Тоор, бодаар чүвези чок кылдыр боостаа чедир байып алган кижи» дижип-даа турары шын-дыр ийин. Ынчанмайн канчаар, бүдүн заводуң машина-техниказын, тудуг материалдарын, складтар долу дериг-херекселдер, эт-септи таныш-көрүштериниг, албан, организацияларга садып, орнап сайгарып каапкан кижи чүве-дир. Оон аңгыда, ажылчыннарның бүдүрген туйбузун ол садып-сайгарар. Бо бүгүден чеже хире акша кирип турганын кым-даа билбес.

— Айда кайы хире туйбу бүдүрүп, каш акша ап турдуңар? — деп ажылчыннардан сонуургадым.

— Чайгы үеде бир айда 100-200 муң чедир туйбуну бүдүрүп турдувус. Алыр акшавыс даргавыстан хамааржыр. Эки сагыш четкенде, эр улуска 700-800-тү, а хөрээжен ажылчыннарга «шаанар-ла ол» дээш 250 рубль бижип бээр кижи. Акша алырда кандыг-даа ведомость санажылга саазыны көргүспес, кыдырааш саазынында алыр акшазының түүнүн бижээн черге ат салдырып алыр, ол-ла. А ведомоска ат салып, акша ап турар улустуң саны 70-80 чеде бээр, ол улустуң туйбу бүдүрүп турганы көзүлбес. Аарып, бюллетень алган, шөлээлээн кижиниң шорузу — «акша чок» дээш төлеп бербес — деп, ажылчыннар харыылап кагды.

Кара туразында мынчаар аажылап турар кижиниң бирээзи — дарганың кадайы чүве-дир. Ол — кооперативтиң бухгалтери. Конторага турган чаа мебельдерниң, эргиде-ле заводка турган «ЗИЛ», «КамАЗ» машиналарның кайнаар ис чок барганын кым-даа билбес. Ак-Довуракта авазынга каасчараш бажыңны база тудуп берген, ооң материалдары колдуунда туйбу заводундан үнген. Эң соолуңде шала кылыр маиза тывылбайн баарга, заводтуң кызыл-булуңуң шалазын туруп алгаш барган. Ол орду дег бажыңны осклэртен ажылчынар хөлезилеп алгаш кылдырган. Кооперативтиң эвээшле ажылчыннары үүү-хөөзүн кылышкан.

Туйбу заводунуң ажылчыннарының бажыңнарын көөрге, кээргенчиг, үр үениң иштинде септелге кылбаан, чоогунда ханы кудук ажылдавас. Мындыг бажыңнарның хөлезинин кооперативке төлеп гурганнар, ол акша кайнаар барып турганын билбестер. «Завод — мээң чоргааралым» дээш 10-20 чыл иштинде ажылдаан ажылчыннар кооперативте бар. Мижит Караш, Станов Сүрүкмаа, Кызыл-оол Сарыглар, Сотпа Кешкен-оол олар-дыр.

Ак-Довуракка «алдаржый» берген «Гарант» дээр биче бүдүрүлге чериниң удуртукчулары-биле В. Васильев аразында суг отпес өөнүктер турган кижи-дир. Аразында алчып-бержип, та чүү канчап турган өөнүктер. Оозун истелге чери тодарадыптар, биле бээр бис.

Кооперативтиң агар санында үгле бир муң акша бар болган. А заводтуң девискээринде декабрь айда арткан 60 муң туйбу сайгартынмаан чыдар. Машина-техникадан чаңгыс арткан «КамАЗ» машинаны В. Васильев мунуп алгаш чоруткан, ол тывылбайн турар. Кооперативтиң өнүү-хөрекгизинден арткан чүве бо-ла-дыр.

Ажылчыннарның ажылдап турган чамдык черлерин көрдүм. Ийи ай иштинде эз чок турган чер дыка-ла үрелип, доңган, котельнаяда насостуң моторун оор алган, катап кылыр дериг-херекселдер хөй-ле чорду. Бо бүгүнү эде кылырына чеже акша үнер чүве? Кооперативтиң Уставын В. Васильев боду хажытkан үрээн, харын-даа дүжүр даргаландыр. Ажыл-агыйга мынчап кажарлаан хире кижи-дир ийин.

— Ам чүү канчаар болап тур силер? — деп ажылчыннардан айтырдым.

— Даргавысты ийи ай иштинде манап, дилеп келдивис, чөгел төнген, амыдыралывыс бергедээн. Ам оске дарга тыпкаш, катап ажылдап кирер бодап тур бис — деп, ажылчыннар харыылап кагдылар.

Хынын чажыларга, аштай бээр. Кылыр ажыл чок боорга база ындыг. Кооперативтиң ажылчыннары мынчалдыр берге байдалда таварышканын чажыбайн чугаалап бердилер. Кээргенчиг ажылчыннарның амгы бодалын деткип, арга-сүмем каттым-даа.

Мырыңай чоокта чаа олар биче бүдүрүлге черин тургузуп, банкыда ацгы агар санны ажыдып, начальниңге «Шекпээр» совхозтуң директору турган В. С. Томбулакты соңгуп алган, ажылагыйын катап эгелей берген болдулар. Бо Кара Мечи чылында силерге ам багай-ла чүве таварышдазын, үүленер бүдүнгүр-ле болуруп күзеп каайн.

Хөөг-оол МОНГУШ.

Кызыл районда «Тиилелге» совхозка республиканың шыырак хаакчыларының хөй кижи киржикчилиг маргылдаазы эрткен дыштаныр хүнде болган.

Эр улустуң бирги черин Кызылда дөртен ажыг харлыг хоочун спортчу Николай Григорьев ап, чемпионнаан.

Маргылдаанын ийи дугаар черин Таңды районда «Россия» совхозтуң хаакчызы Олег Саяты, үшкүзүн— Кызылдан Майынды Соңгулдаа алган. х

Кыс улустуң чарыышта Татьяна Формова бирги черже үнген.

Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, малчын Василий Янчаттың шаңналы дээш бо болган маргылдаага маадыр боду кээп киришкен. Ол бүгү хаакчыларга байыр чедирип, чедиишкиннерин күзээн. «Тиилелге» совхозтуң удуртукчулары тиилекчилерге шаңналдарны тывыскан.

Ховалыг КУШКАШ-ООЛ.
Маргылдааның кол судьязы.

ЧУРУКТА: Кур-Черге болган хаак маргылдаазының чемпиону Николай Григорьевке Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Василий Янчаттың байыр чедирип турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

Культура амыдыралы

УЖУРАЖЫЛГАНЫ ЭРТТИРДИВИС

Тыва чаагай чаңчылдарны өзүп орар салгакчыларывыска дамчыдып, тыва улустуң чоргааралы апарган хөөмей, сыгыттың хоочуннары, делегей чергелиг конкурстарның киржикчилери-биле ужуражылганы Чадааананың музейинге эрттирген.

Музейниң фондузунга алдар-аттыг чаңгыс чер-чурттугларывыстың аян ыры, хөөмей-сыгыды салгалдарга өртээ чок белээ болуп артар кылдыр бо ужуражылганы эрттирдивис.

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, алдарлыг артизи Максим Чаламович Дакпайның хоюг үнүг сыгыдын дыңнаваан кижи бисте чок боор деп болур. 1957 чылда делегейниң аныяктарының болгаш студентилериниң Москвага алдыгы фестивальына киржип чорааш, алдын медаль-биле ол шаңнаткан.

Максим Чаламович ужуражылгага киришкен чонга бодунуң чогаадыкчы ажылынгынде уттундурбас солун чүүлдерни төөгүп берген. Музей фондузунга бодунуң шаңналдары — хүндүлүг бижиктерин, дипломнарын белекке берген.

Тыва Республиканың уран чүүл мастерлериниң бирээзи Сүмбер-Уула чурттуг Ондар Очурович Маржымалды Тываның чону колдуу таныыр. Ол — «Улус өөредилгениң тергинин» деп хөрек демдээниң эдилекчизи, Бора-Тайга ортумак школазында күш-ажыл башкызы. 14 уругнуң адазы, өзүп олурар салгалдарга ачы-буянын, уран талантызын дамчыдып чоруур кижилериниң бирээзи. Хүндүлүг аалчывыс музейниң фондузунга артары-биле суй белээн белекке сунган.

Республиканың болгаш эвилел чергелиг «Сыгырга» ансамблиниң удуртукчузу болгаш киржикчизи Монгуш Сундукайны Чадааананың чону хүндүлээр, билир. Ол «Культура ажылының тергинин» деп хөрек демдээниң эдилекчизи база 1991 чылда Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле шаңнаткан. Тыва хөөмей-сыгыты аныяк-оскенге суртаалаар ажылды хүн бүрүде чорудуп турар. Бо ужуражылганы эрттиринге улуг үлүг-хуузун ол киргген.

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, «Чыраа-Бажы» совхозтуң ажылчыны Эрес-оол Чамылович Куулардың сыгыт-хөөмейи үүгле Тывада эвес, а харын делегейниң культура амыдыралында сурагжаан. Ол 1985 чылда Франциягa, Швейцариягa, Италиягa бодунуң таланнызын шаңнаткан. Ол орду дег бажыңны осклэртен ажылчынар хөлезилеп алгаш кылдырган. Кооперативтиң эвээшле ажылчыннары үүү-хөөзүн кылышкан.

Туйбу заводунуң ажылчыннарының бажыңнарын көөрге, кээргенчиг, үр үениң иштинде септелге кылбаан, чоогунда ханы кудук ажылдавас. Мындыг бажыңнарның хөлезинин кооперативке төлеп гурганнар, ол акша кайнаар барып турганын билбестер. «Завод — мээң чоргааралым» дээш 10-20 чыл иштинде ажылдаан ажылчыннар кооперативте бар. Мижит Караш, Станов Сүрүкмаа, Кызыл-оол Сарыглар, Сотпа Кешкен-оол олар-дыр.

Ак-Довуракка «алдаржый» берген «Гарант» дээр биче бүдүрүлге чериниң удуртукчулары-биле В. Васильев аразында суг отпес өөнүктер турган кижи-дир. Аразында алчып-бержип, та чүү канчап турган өөнүктер. Оозун истелге чери тодарадыптар, биле бээр бис.

Кооперативтиң агар санында үгле бир муң акша бар болган. А заводтуң девискээринде декабрь айда арткан 60 муң туйбу сайгартынмаан чыдар. Машина-техникадан чаңгыс арткан «КамАЗ» машинаны В. Васильев мунуп алгаш чоруткан, ол тывылбайн турар. Кооперативтиң өнүү-хөрекгизинден арткан чүве бо-ла-дыр.

Ажылчыннарның ажылдап турган чамдык черлерин көрдүм. Ийи ай иштинде эз чок турган чер дыка-ла үрелип, доңган, котельнаяда насостуң моторун оор алган, катап кылыр дериг-херекселдер хөй-ле чорду. Бо бүгүнү эде кылырына чеже акша үнер чүве? Кооперативтиң Уставын В. Васильев боду хажытkан үрээн, харын-даа дүжүр даргаландыр. Ажыл-агыйга мынчап кажарлаан хире кижи-дир ийин.

— Ам чүү канчаар болап тур силер? — деп ажылчыннардан айтырдым.

— Даргавысты ийи ай иштинде манап, дилеп келдивис, чөгел төнген, амыдыралывыс бергедээн. Ам оске дарга тыпкаш, катап ажылдап кирер бодап тур бис — деп, ажылчыннар харыылап кагдылар.

Хынын чажыларга, аштай бээр. Кылыр ажыл чок боорга база ындыг. Кооперативтиң ажылчыннары мынчалдыр берге байдалда таварышканын чажыбайн чугаалап бердилер. Кээргенчиг ажылчыннарның амгы бодалын деткип, арга-сүмем каттым-даа.

Мырыңай чоокта чаа олар биче бүдүрүлге черин тургузуп, банкыда ацгы агар санны ажыдып, начальниңге «Шекпээр» совхозтуң директору турган В. С. Томбулакты соңгуп алган, ажылагыйын катап эгелей берген болдулар. Бо Кара Мечи чылында силерге ам багай-ла чүве таварышдазын, үүленер бүдүнгүр-ле болуруп күзеп каайн.

Хөөг-оол МОНГУШ.

ЧАҢЧЫЛ БОЛГАН МАРГЫЛДАА

Каа-Хем районга ындыг маргылдаа бо чылын ийнги удаа болуп эрткен.

Бо маргылдаага эрткен чылын тускай шаңналды доктаадып тургускан. Бо удаада ук маргылдаага киржири-биле Сарыг-Селке чеден хире спортчулар чеде бергеннер. Маргылдааны Каа-Хем райкүүском даргазы Чыргал-оол Удумбара байыр чедирип ажыткаш, спортчу чедиишкинни күзээн.

Баштай-ла эң узун 20 километр хемчээлдиг черге чарыш эгелээн. Ооң киржикчизи он чеди кижи он километр орукту ийи долгандыр халыыр ужурлуг. Баштайгы минуталардан эгелээш-ле, эрткен чылдың бо дистанцияга чемпиону Кызылдан барган Николай Григорьев өске хаакчыларны эрте халыы эгелээн. Ол-ла олчаан бирги черже киргеш, Николай кымга-даа четтирбейн, мурнап келгеш, чемпион адын камгалавышаан, үш үүс рубль-биле шаңнаткан. Ооң 20 километрни эрткен үезин 55 минута 30 секунда болган. Ийиги черде база-ла ооң командазының кежигүнү Альберт Бараан, а үшкүзүн — Бии-Хем районнуң төлээлекчизи Валерий Кузнецов ээлээш, шаңнатканнар.

Чээрби ажыг аныяк ооллар он километрге чарышка киришкеннер. Оларның шуптузу шыырак дээн, белеткелдиг спортчулар болганда, бирги чер дээш демисел чидиг болган. Бии-Хемден барган Дима Бадарчы эң сөөлгү минуталарда өскелерни эрте маңнааш, бирги черни чедип алган. Ооң үези 29 минута 40 секунда болган. Оон улуг-ла озалдаваан Буян Бегзи (Кызыл хоорай) ийиги, а Бии-Хемден Сергей Коняев үшкү черни ээлеп, шаңнатканнар.

Аныяк кыстарның беш километрге хаактыг чарыжы база солун болган. Аңаа шиитизи-биле үжен хире спортчулар ацгы-ацгы районнардан кээп киришкеннер. Оларның аразынга чидиг демисел эң шыырак белеткелдиг спортчуларны илереткен. Бии-Хемниң хөрээженнер командазының төлээлекчизи Татьяна Формова кымга-даа четтирбейн келгеш, тиилеп үнген. Ийиги черде Кызыл чурттуг Нина Масленщина, үшкү шаңналды база-ла Бии-Хемниң хаакчызы Чечек Мөңге олар ээлээннер.

Чаңчыл кылдыр чылдың эрттирер дээн бо маргылдааның киржикчилери эрткен чылдаазындан хөй киржикчилиг болганын демдеглээр херек. Ынчалза-жок районнуң спортчуларының четпес белеткелдиг болгакын маргылдааның кол судьязы Э. Б. Чоксум ажыы-биле чугаалаан. Ынчангаш келир чылдың маргылдаазынга-ла каа-хемчилер эки киржир боор деп идегелин илереттi.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
Сарыг-Сеп суур.

ДЫҢНАДЫГ

Солуннар, журналдар өртектери өскерилгени-биле база оларның чамдыктарын парлаарын соксатканы-биле холбаштыр **«Роспечать» черинге келирин чагыкчылар-га дыңнадыг тур.**

Чагыткан солуннарының, журналдарының болгаш өске-даа парлалга үүлдериниң квитанцияларын эккээрин «Роспечать» черинин **хоорай бүдүрүлгези** чагыкчылардан дилеп турар.

КИНО

МАРТ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Феникс — воин или Война амазонок» 9.10, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10. ВИДЕОЗАЛ: **«Возвращение живых трупов»** 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Честь и кровь пиндзя» 12.30, 14.30, 16.30, 18.20 шактарда.

СОНУУРГАКТАРГА

1640 ХАРЛЫГ

Үгле Болгарында эвес, харын бүгү Европада безин эң улуг назылыг ыяш — Стара-Загор хоорайның чоогунда Гранит суурда улуг дуб. Ооң назыны — 1640 чыл деп, эртемденнер толаргайлаан. Дуб ыяштың узуну 23,5 метр, чоону —7,46 метр. Ол хире узун назылыг дуб ыяштың бүрүлери ногаан, чаражы аажок.

ТАРЗАН—НЕМЕЦ

Тарзан дугайында делегейде 18 киноларны бүдүргеен. С. Бероузтуң номун өзугаар баштайгы уран-чечек кинофильмниң маадырының —Тарзанның ролюн немец национал-дыг, Дж. Вайсмлюллер деп суг-га эштир америк спортчу кижи ойнаан. Тарзан дугайында 19 дугаар уран-чечен кинофильмни ам АКШ-та тырттырып эгелээн. Тарзанның ролюн база немец национал-дыг Вольф Ларсен күүседип турар. Ынчангаш Тарзан немец кижи ышкаш-тыр.

(ПАРЛАЛГАДАН).

ДЕЛЕГЕЙ МАРГЫЛДААЗЫНГА КИРИШКЕН

Чөөп-Хемчик районда уругларның спорт школазы кыс уруглар аразынга хүрештү эрткен чылдан бээр организастаан. Үе эвээш эрткен-даа болза, ук школаның спортчулары (тренери Виктор Кара-Сал) улуг маргылдааларга киржип эгелей берген.

Чоокта чаа Казахстанга делегей чергелиг улуг маргылдаа эрткен. Элээди ооллар болгаш уруглар аразынга болган ол маргылдаага Чөөп-Хемчиктиң спортчузу Надя Ондар (52 кг) бирги черни ээлээш, спорт мастеринге кандидат атты чедип алган. Чадааананың бир дугаар ортумак школазының бо онгу классчызы он ийи кижини шуптузун арыг октааш, дипломну болгаш 300 рубль акша шаңналын алган.

Надяның чаңгыс командада эжи тоску классчы Сылдысмаа Делгер-оол бодунуң денизинге база үшкү черни ээлээн.

Бо маргылдаага Россияның, Казахстанның, Узбекистанның, Татарстанның болгаш Хакасияның аныяк мөгелери киришкен.

СУМКА КЫМНЫЫЛ?

Февраль 3-те Новосибирскиден самолетка келген тыва кижи тыва шериг ооллук сумказын эккелген, ам 3-90-77, 3-40-10 дугаарлыг телефоннарны дамчыштыр дыңнадырын дилеп турар.

Тыванып автосептелге заводунуң коллективи заводтуң хоочуну

Валентин Иванович СОМОВТУҢ

амыдыралының 61-ги чылында хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, ооң төрелдериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозу болгаш республика эмнелгезиниң коллективи № 2 поликлиниканың травматолог эмчизи

Ким-оол Доржуевич ОНДАРНЫҢ

хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, ооң төрелдериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң, Министрлер Чөвүлелиниң, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ нитилел политиктиг — 3-34-98;
□ улус депутаттар Советтериниң
□ медээлер болгаш спорт 3-34-57, 3-41-23;
□ очулта — 3-34-39 3-34-98;
□ чагаа — 3-39-03;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда
□ бухгалтерия — 3-37-11 — 2-32-75;

АГАР САНЫ: «Тыва соңбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 48.